

MIRZA ULUG'BEKTIŇ JÁHÁN ILIMINE QOSQAN ÚLESİ

Tursinbaeva Umida

Ózbekistan mamleketlik konservatoriyası

Nókis filiali "Muzikatanıw" bólimi 1 kurs studentı

Annotatsiya: Bul maqalada Mirza Ulug'bektiŇ ómiri haqqında , oniŇ iskerligi, patshalığı, ustazlığı, alıp barğan siyaseti, aspan denelerin úyrengenligi, astanomiya, matematika haqqında maǵlıwmat berilgen.

Gilt sózler: Patsha, siyaset, ustaz, matematika, astranomiya

ВКЛАД МИРЗО УЛУГБЕКА В МИРОВУЮ НАУКУ

Аннотация: В данной статье представлена информация о жизни Мирзы Улугбека, его деятельности, правлении, наставничестве, проводимой политике, изучении небесных тел, астрономии и математике.

Ключевые слова: Правитель, политика, наставник, математика, астрономия

THE CONTRIBUTION OF MIRZO ULUGBEK TO GLOBAL SCIENCE

Abstract: This article presents information on the life of Mirza Ulugbek, his activities, reign, mentorship, implemented policies, and his studies of celestial bodies, astronomy, and mathematics.

Keywords: Ruler, politics, mentor, mathematics, astronomy

Prezidentimiz 12-sentyabr kúni "Ullı alım hám ataqlı mámleket arbabı Mirza Ulug'bektiŇ tuwilǵanıń 630 jıl tolıw múnasebetin keŇ nıshanlaw boyınsha" ¹qarar imzaladı.

Mirza Ulug'bek (tolıq atı Muhammad Taraǵay ibn Shohrux ibn Temur Ulug'bek Kóragan) maǵulsha xannıń kúyewi degen mánisti ańlatadı. Temuriyler mámleketiniŇ patshası, ullı astranom hám matematik. Ákesi Shohrux Mirza dáwirinde Mawarawınnahr hákimi ákesi qaytı bolǵannan soń pútkil Temuriyler imperiyası patshası boladı. Ulug'bek trigonometriya hám sferik geometriya kibi astranomiya menen baylanıslı matematika tarawındaǵı sonıń menen kórkem óner hám intellektual iskerligi menen ajralıp turǵan. Bes tildi: túrk, arab, parsı, maǵul,xıtay tillerin bilgen degen shamalaw bar. Mirza Ulug'bek uzaq jıllar dawamında óz saltanatın ádálatlı basqarıw menen birge ilim-pán, mádeniyat hám kórkem óner rawajlandırıwǵa ayırıqsha itibar bergen. Onıń qáwenderligi astında kóplep medreseler, mektepler, kítapxanalar, meshitler, kópirlar, baǵlar qurılǵan. Nátiyjede úlkemiz hár tárepleme güllep, Shıǵıstaǵı iri mádeniyat hám ilim-pán diyarına aylandı.

¹ Prezident pármanı 2024-jıl 12 sentyabr

Mirza Ulugʻbek matematika, fizika, tariyx tarawlarida úlken nátiyjeler qolga kirgizgen. Samarqand qalasidaǵı ózi qurǵan rasadxanası jáhán astranomiya pániniń rawajında tıp burılıs jasadı. Rasadxanasınıń ishindegi úlken ásbap kvadrattıń jer astında saqlanǵan bólegi biyikligi mnen 11 metr bolǵan. 1964-jılı Ulugʻbek rasadxanası qasında Ulugʻbek muzeyi ashılǵan. Ulugʻbek rasadxanasınıń ishki kórinisi haqqında Ózbekistan hám shet el alımları ilimiy izertlewler alıp barmaqta. Jaqın jıllarǵa shekem Ulugʻbek tek astronom hám matematik dep esaplanar edi. Lekin, onıń dóretiwshiliginde tariyx, muzika bólimleride bar ekenligi anıqlandı. Ol payǵambarımız Muxammed (s.a.v) niń “Besikten qábirge shekem ilim izle degen” hádisine hár dayım ámel qılǵan. Ulugʻbek Axmad Farǵoniy, Farobiy, Muso Xorezmiy, Beruniy, Ibn Sino, Umar Hayyam shıǵarmaların úyrenedi. Bul tulǵalar arqalı Grek alımları Aflatun, Arastu, Gipparx, Ptoomey menen tanısadı. Ulugʻbek danishpanda bolǵan Qurani-Kárimniń ayırım súrelerin yadtan bilgen.

Tariyxshı Mirza Muxammad Xaydar “Tarixiy Rashidiy ” asarida Mirza Ulugʻbek danishpan “ tórt ulıs tariyxın ” jazıp qaldırǵan edi, deb jazǵan. Ulugʻbektiń turkiyada jazǵan “Tarixi Arba” shıǵarması Shıngısxan basıp alǵan mámleketlerdiń XIII-XIV ásirler birinshi yarımındaǵı siyasiy ómirin úyreniwde áhmiyetli material esaplanadı. Ulugʻbektiń astranomiya mektebi óz dáwiriniń ózine say akademiyası edi. Ataqlı francuz filosofı jazıwshı hám tariyxshı alım Volter “Ulugʻbek Samarqandta bolıp akademiyaǵa tiykar saldı. Jer sharın ólshewdi buyırdı astronomiyaǵa baylanışlı qatarlardı dúziwde qatnastı” – dep jazǵan edi.² Ulugʻbektiń astronomiya mektebi orta ásir musulman shıǵıs astronomiyasınıń rawajlanıwına úlken tásir kórsetti. Ulugʻbek Samarqandta 2 medrese biri- Registan ansambli tarkibida hám ekinshisi Góri Amir ansambl quramın dúzgen. Jáne bir matematikalıq shıǵarması “Risolai Ulugʻbek” dep ataladı onıń bir nusqası Hindistanda Aligar universiteti kitapxanasında saqlanadı ele ilimpazlar tárepinnen úyrenilmegen.

Pán hám mádeniyat tariyxında óshpes iz qaldırǵan ilimiy miyası “Zij” esaplanadı. Onda planetalar, quyash hám ay háreketleri, juldızlar katalogı onda qollanılǵan matematik usıllar boyınsha orta ásirlerdegi shıǵarmalardıń eń tolıǵı bolǵanı ushın ol dáslep musulman mamleketlerin ózine tartqan. XVI ásirdeń 2-yarımı hám XVII-XVIII ásirlerdegi qatar musulman alımlar “Zij”ge pikir jazdı. Olar arasında mısırlı Abdulqadir al Manufiy ash Shofiy, Iranlı Shoh Fathullox, Hind Farididin Dehlaviy, Turk Muxammad Chalabiy, Daǵıstanlı Dolidan al Muxiy kibi alımlardıń pikirleri solar qatarınan. Bular arasında Hind alımı Savay jay iskerligi ayırıqsha orın tutadı. Ulugʻbektiń atı Evropa mámleketlerinde uluma dunya júzinde babası Amir Temurdiń kúsh qudireti arqasında onı álleqashan tanıp alǵan. Evropa Amir Temur shańaraq

² Fransiyaning aviakosmik poytaxtiga Mirzo Ulugʻbek haykali órnatildi. Oz.sputniknews.uz

ağzaları haqqında birinshi bolıp Samarqandqa 1403-1405-jılları sayahat etken Ispaniya elshisi Rui Gonsales arqalı esitken.

1711-jılda Oksfordta Uluǵbektiń geografik kestesı 3 márte baspadan shıqqan. 1908-1909-jılları Viyatkin Uluǵbek rasadxanasınıń tiykarǵı ásbabı kvadrattı qazıp alǵan soń, samarqand alımlarında jańadan qızıǵıw oyandı. Nátiyjede 1918-jılda Bartolov “Uluǵbek hám onıń dáwiri” shıǵarmasın jazadı. Sovet dáwirinde Uluǵbektiń ómiri hám dóretiwshili menen mámleket jámiyetshiligin tanıstırıw boyınsha Qori Niyoziy kóp háreket qılǵan. “Zij”diń tolıq halda ilimiy pikirler menen táminlengen awdarmasın A.Axmedov 1994-jıl aprelde baspadan shıǵardı. Uluǵbek tuwılǵanıń 630-jıllıǵı múnabeti menen 10-11 oktyabr kunleri Samarqand qalasında “Mirza Uluǵbek tákirarlanbas alım, ataqlı mámleket arbabı” atamasında konferensiyalar ótkerildi.

Juwmaqlap aytqanda Uluǵbek babamız pútkil dúnya júzine órnek bolatuǵınday ádil aqıllı patsha, ullı ustaz, insaniylıq páziyetlerin ózinde jámlegen, úlgi bolatınday ómir súrgen. Onıń jáhán iliminde tutqan ornı sol dárejede ullı, háttekionıń tuwılıwıda bir urıstı toqtatqan, aspan denelerin úyrenip juldızlardı sanap óz kalendarın jaratqan, 630 jıl ótsede insaniyatqa paydası tiyip, óz qunın joǵaltqanı joq. Kóp alımlar onıń shıǵarmalarınan úlgi alǵan awdarmalaǵan, úyreniw ushın dunyanıń qay jerinde bolmasın Ózbekistanǵa Samarqand qalasına kelip ilimiy jumıslar alıp bargan. Bizniń aspanı shıq miymandos xalqımızdı kórgen. Álbette bul biz ushın úlken maqtanış jaslar arasinnanda el- jurtımız ilim ushın izlenip ullı iz qalatuǵın jaslar bolıp jetilisiwin úmit etip qalamız.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Gúlxumar D., Gúlmariyam K. BAQSISHILIQ ÓNERINIŇ RAWAJLANIWI HÁM DÁSLEPKI BAQSISHILIQ MEKTEPLERI. – 2024.
2. Gulxumar D., Gulmaryam K. BASHEROV DYNASTY //World scientific research journal. – 2023. – T. 22. – №. 2. – C. 26-31.
3. Axmedov Bóriboy Ózbekistan Tariyxı derekleri T: “Óqituvshi” 1991
4. Axmedov Bóriboy “Amir Temur va Uluǵbek zamondoshlari xotirasida”
5. “Talqin va tadqiqotlar” ilimiy uslubiy jurnali
6. Dauletbaev T. Q. QORAQALPOQ BAXSHICHILIK SAN’ATINING RIVOJIDA G ‘AYRATDIN UTEMURATOVNING MEHNATLARI //Вестник музыки и искусства. – 2024. – Т. 1. – №. 3. – С. 90-94.
7. Kamalova G., Dauletbaeva G. DUWTAR SAZ ÁSBABÍN ZAMANAGÓYLESTIRIWDIŇ ÁHMIYETI //Вестник музыки и искусства. – 2024. – Т. 1. – №. 4. – С. 89-94.